

4.3. Міжпартійна боротьба як виклик політичній толерантності

Сукупність соціально-політичних розмежувань виступає як середовище, в якому об'єктивуються, функціонують, відтворюються цінності та норми толерантності, в якому вони зазнають тиску з боку інших духовних утворень. Будучи в цьому плані ніби зовнішніми умовами, соціально-політичні розмежування в той же час виступають і чинниками розвитку толерантності/нетолерантності, оскільки вони значною мірою зумовлюють спрямованість позиції того чи іншого політичного актора, заломлюються в його свідомості у вигляді відчуття справедливого або несправедливого, правильного або неправильного розподілу і володіння суспільними ресурсами, належного або дискримінаційно заниженого місця його групи та його культурних ідентитетів у соціальній ієрархії, реалізуються у вигляді свідомих, активних дій політичних суб'єктів, експлуатуються ними в інтересах перемоги над опонентами у боротьбі за владу.

Під поняттям суб'єкта будемо розуміти актора політичного процесу, який виступає носієм практично-предметної і знаково-символічної політичної діяльності, спрямованої на реалізацію її цілей у форматі його взаємодій та взаємозалежностей з іншими акторами.

Всі суб'єкти можна класифікувати за різними підставами, і кожен з них – *індивідуальний* (пересічний громадянин, член політичної партії, лідер об'єднання громадян, державний службовець, депутат); *соціально-груповий* (клас, етнос, електоральний сегмент, соціально-територіальна, професійно-корпоративна, соціально-демографічна спільнота); *інституціональний* (державна, політична партія, парламент, уряд, засоби масової інформації, церква, правоохоронні структури); *функціональний* (лоббі, групи тиску, виборчі штаби і активісти, інтернет-товариства, промоутери інтересів меншин тощо) – тією мірою впливає на толерантизацію політики, якою він здатен реально спрямовувати політичні рішення на цілі примирення, порозуміння і згоди на принципах справедливості і змагальності ідей, програм, постатей, наскільки він здатен коригувати перебіг політичного процесу шляхом спонування інших до толерантності або до утримання від нетерпимості.

Особлива роль у досягненні толерантності належить таким суб'єктам, як політичні еліти та загальнонаціональні лідери, що, однак, у свою чергу, залежить від типу політичного процесу в

конкретних країнах, від типу легітимності даної особи, культурних традицій тощо. Сприятливе для цінностей толерантності поєднання впливу цих обставин у лідері з моральними чеснотами і з харизматичністю у сприйнятті його особистості дозволяє йому утримувати від збройного насилля навіть пригнічені і знедолені маси, що продемонстрував досвід народних рухів на чолі з М. Ганді, М. Л. Кінгом.

В умовах незахідного політичного процесу традиційних суспільств історичний досвід патримоніалізму XIX-XX ст. країн Латинської Америки і неопатримоніалізму пострадянських республік, у тому числі України (за Олександром Фісуном), свідчить про неготовність і небажання такого роду еліт до співробітництва, консенсусно-компромісних політичних практик і, відповідно, до культури толерантності у взаєминах з будь-якими опонентами.

Оскільки в руках таких еліт зосереджені фінансово-економічні, організаційно-кадрові, інформаційно-пропагандистські, інші ресурси, то завдяки цьому вони віддають перевагу конфліктному розв'язанню проблем. Важливо відмітити, що дані ресурси, будучи за своїм походженням і часто за формальною належністю публічними, державними, на практиці елітами можуть застосовуватися цілком самостійно, без огляду на існуючі процедури, обмеження або необхідність узгодження, наслідком чого стає загальна дестабілізація суспільно-політичної ситуації.

Найбільш небезпечними проявами політичної нетолерантності, що породжувалася боротьбою всередині еліти або між елітою та контрелітою, можна вважати такі:

- внутрішньополітичні кризи (конституційна, парламентська, урядова);
- конфлікти між гілками та інституціями влади (президентом і урядом, парламентом і президентом, урядом і парламентом), блокування роботи парламенту, судові позови з боку окремих депутатів і груп;
- організовані і профінансовані масові акції протесту і непокори (мітинги, пікети, демонстрації, наметові містечка, страйки з політичними вимогами, дезорганізація роботи громадського транспорту тощо);
- залучення до безпосередньої політичної конфліктної кампанії підконтрольних засобів масової інформації, симпатизуючих церковно-релігійних рухів, клієнтел з числа комерційних структур та неурядових організацій;
- проведення етнополітичної мобілізації з супутнім їй тавруванням опонентів як зрадників національних інтересів, прислужників ворожих закордонних держав, «п'ятої колони» тощо;

– виступи в іноземних засобах масової інформації, перед представниками політикуму і громадськості за кордоном, звернення до міжнародних інституцій зі звинуваченнями на адресу опонентів.

Крім того, еліта впливає на ситуацію толерантності власним прикладом – публічною поведінкою її представників під час телевізійних ток-шоу, своїми висловлюваннями і діями щодо опозиційних політиків, журналістів тощо.

Зауважимо, що по відношенню до політичного процесу і суспільної стабільності продукована елітою нетолерантність постає як «public bads». В економічній науці цим поняттям позначають суспільні антиблага (наприклад, забруднення довкілля) – продукт людської діяльності, обов'язковий для використання в тому розумінні, що кожна особа змушена його споживати, незважаючи на бажання, з негативними наслідками для себе. Брудна боротьба між гравцями на політичному полі через засоби масової інформації фактично постійно нав'язується людині як глядачеві чи читачеві. Вона споживається нею як специфічний продукт, виготовлений, у тому числі, за участю політтехнологів, психологів, іміджмейкерів, конфліктологів, інших фахівців і тому не помітний для самої людини. Наслідки цього невтішні для суспільної моралі. Небезпечними вони є і для перспектив консолідації самої еліти, яка стає заручницею настроїв взаємної недовіри, бажання помсти, інших дезінтеграційних чинників. І, навпаки, демонстрація толерантності всередині еліти передається як стабілізуючий та упорядковуючий імпульс соціальним процесам і діям акторів.

Залежно від інтенсивності комунікативних актів, активованих для цілей боротьби з опонентом і здійснюваних у континуумі політичного процесу, ми виділяємо дві фази: фазу *статичного* протиборства основних гравців в умовах дизайну позицій і ролей, що склався в результаті виборів, і фазу *динамічного* протиборства у зв'язку з підготовкою та проведенням виборчої кампанії.

Термін «фаза» у даному разі нам уявляється доречним, оскільки в науці (фізиці, хімії) ним позначаються частини складної системи з однаковими фундаментальними властивостями. Наприклад, система, що містить льод і воду, складається з двох фаз. У політиці такою фундаментальною властивістю є відносини влади, боротьба за яку ніколи не припиняється, але має неоднаковий рівень інтенсивності – під час виборів і в міжвиборчий період. Так, будучи Прем'єром, Ю. Тимошенко здійснювала протягом місяця зазвичай декілька робочих поїздок по регіонах, а в січні 2010 року, тобто напередодні президентських виборів, – 16. Але кінцева мета усіх візитів завжди

незмінна – зміцнення владних позицій шляхом упорядкування та унормування суспільного життя на власний розсуд, хоча способи та прийоми реалізації цього відрізняються.

На *першій* фазі, з огляду на критерій найбільшого тиску на цінності толерантності в протиборстві ключових суб'єктів політичного процесу, що мало місце у 2005-2010 роках, ми виділяємо таку комунікативну практику, як політичний мобінг. Цим поняттям (від англійського *mobbing* – чинити утиск на когось, переслідувати когось, грубити комусь) позначають форму психологічного насилля у вигляді цькування співробітника в колективі, як правило, з метою *подальшого* його звільнення [72]. Звернемо увагу, що тут ідеться не про негайний, а про *відтермінований* у часі, утиск про *вимушене* звільнення з роботи *під зростаючим зовнішнім тиском* через бойкот, наклепи, натяки, доносительство, образи, упереджену і часто безпідставну критику з боку тих, з ким об'єкт мобінгу перебував у службових стосунках.

У педагогічній практиці мобінг зустрічається досить часто, коли об'єктом нападок з боку однокласників стають «не такі, як всі»: не так одягнуті, не ту музику слухають, не вживають тих самих сленгів, не байдикують на заняттях тощо.

Фахівці виділяють мобінг навмисний і неусвідомлений, відкритий і латентний, індивідуальний і груповий, вертикальний (босінг), горизонтальний і змішаний (сендвіч-мобінг). У деяких західних країнах, наприклад, Німеччині, Франції, Швеції, Норвегії, Данії, ухвалені закони, що захищають жертви морального переслідування на робочому місці.

Причини для мобінгу, на думку дослідників, доволі різноманітні. В трудовому колективі він може спричинятися нездоровою морально-психологічною обстановкою, засиллям старих кадрових працівників, певних традицій, неприязню до новеньких, побоюванням конкуренції з їхнього боку, або навпаки, зухвалістю, зневагою динамічних молодих до старших колег, прагненням пришвидшити своє кар'єрне просування. На законних підставах керівникові буває складно звільнити з роботи підлеглого, і тому той сам спонукається піти за власним бажанням через постійні звинувачення у некомпетентності, недисциплінованості, нездатності виконувати поставлені завдання тощо. На жертву мобінгу дуже зручно списувати свої власні прорахунки в роботі, і таке закріплюване за нею на довгий час призначення бути цапом-відбивайлом у психологічному плані влаштовує більшість членів колективу, особливо тих, хто самі не спроможні досягати кращих результатів.

В Україні у період її незалежного, демократичного розвитку, й особливо у 2005-2010 роках, спостерігалися всі ознаки застосування мобінгу для цілей політичної боротьби. Ясна річ, що в умовах демократичної багатопартійності цілком природною є публічна боротьба за владу, зіткнення всередині правлячої еліти. Але боротьба така ведеться ззовні дуже коректно, так би мовити, безпосередньо в коридорах влади. Якщо ж хтось із представників правлячої команди виступає з відкритою критикою своїх колег, то це частіше за все призводить до подальшого розколу в її лавах або до відставки, в тому числі й на знак протесту або для символізації неможливості подальшої співпраці. Останнє часто трапляється при виході когось із партнерів з коаліційного уряду. Зазначимо, що у складі першої помаранчевої команди така цивілізована практика мала місце – можна пригадати скандальний виступ з подальшою заявою про свою відставку Олександра Зінченка.

Для мобінгу характерне, що політичні актори залишаються у складі єдиного колективу державних топ-менеджерів, перебувають між собою у визначених законом *адміністративно-управлінських відносинах*, і тим самим усі разом, хоча й не прямо, а опосередковано, не де-юре, але де-факто, не за власним бажанням, а в силу публічного характеру виконуваних взаємозалежних функцій постають в очах громадян *«нашою владою»*.

Багато хто з її числа справедливо зараховує туди і лідерів парламентських фракцій, народних депутатів як складову частину влади, оскільки вони зайняті законотворчою роботою, у складі комісій виконують певні контрольні функції, до них пересічні громадяни звертаються з різноманітними проханнями і т. д. На думку Х. Арентс, влада є ніщо інше як узгоджені дії на основі наданих та виконуваних обіцянок, домовленостей і взаємних зобов'язань [73, с. 255]. Отже, влада, за визначенням, має діяти консолідовано, адже будь-які свідомі дезінтеграційні кроки руйнують владу.

Цілі мобінгу полягають у тому, щоб створити для противника несприятливі умови: примусити його діяти невпевнено і непослідовно, постійно захищатися і через обмеженість можливостей для маневрування на політичному полі робити помилки і, врешті-решт, дискредитувати себе як політиків та як державних діячів, втратити рейтинг, а відповідно, й підтримку з боку електорату на наступних виборах. Невипадково найбільш популярною взаємною оцінкою у вустах вищих чиновників стосовно одне одного в означений період було слово «бездарний», повторюване безліч разів, яке мало б

закріпитися на рівні несвідомого як автоматична оцінка пересічним громадянином того чи іншого політичного актора.

Для мобінгу властива деяка незавершеність пресингу на суперника, коли, здавалося б, для остаточної перемоги над ним залишається докласти лише одне, фінішне зусилля. Так переслідуючи мету остаточно перерозподілити повноваження на користь уряду, фракції БЮТ разом з депутатами від Партії регіонів проголосували у вересні 2008 року за відповідний законопроект. Підготовка до цього кроку супроводжувалась масивним пропагандистським наступом на інститут президентства і власне самого В. Ющенка. Але, окрім дискредитації останнього, ці дії ні до чого конкретного не привели. У відповідь Президент В. Ющенко піддавав суцільній критиці парламент, підписав Указу про розпуск Верховної Ради, але, зі свого боку, також не довів його до виконання.

Так само і вся риторика в українському парламенті навколо імпічменту глави держави або недовіри уряду використовувалась, у першу чергу, з метою подальшої дискредитації того чи іншого політичного суперника. У кращому випадку все обмежувалось відставкою когось із лав його прибічників і знову ж таки під акомпанемент нищівної критики не тільки і не стільки на адресу колишнього чиновника (наприклад, В. Огриска), скільки проти конкретного опонента (у даному разі – В. Ющенка).

Застосовуючи мобінг, провідні актори завбачливо залишають суперника у стані активованої значними повноваженнями персони, сама наявність і виконання яких завжди при бажанні можуть бути зручним об'єктом для нападків. Так 2 квітня 2009 р. при направленні до Конституційного суду подання щодо необхідності дотримуватися процедури висунення кандидатури від коаліційної парламентської більшості на посаду Прем'єр-Міністра із вуст Президента В. Ющенка суспільство вкотре почуло, що він не проти того, щоб нею була Ю. Тимошенко. І це говорилося так наче й не було на її адресу усіляких звинувачень, наприклад, у державній зраді. Зі свого боку, Ю. Тимошенко неодноразово запевняла, що ніколи не зраджувала Ющенка, завжди була відданою його цілям, сформульованим під час Майдану – 2004 і в той же час, перебуваючи з візитом у Франції, в інтерв'ю місцевим журналістам пророкувала політичне самогубство Віктора Андрійовича, вкотре звинувативши його у брудній деструктивній боротьбі [74, с. 4].

Політичним мобінгом послуговувалися не тільки всередині помаранчевого табору. Опозиційна та той час Партія регіонів свідомо запобігала можливості скористатися відвертими прорахунками і

невдачами чинної влади. Виступаючи на організованому цією ж партією мітингу протесту 3 квітня 2009 року у Києві, В. Янукович виголосив: «Я хочу закликати весь український народ: давайте надамо їм останній шанс показати ...антикризову програму», хоча у своїй промові одночасно запевняв людей, що «кожен крок, який робить влада, брехливий, і жодна програма, продекларована упродовж останніх чотирьох років, не була виконана» [75, с. 1].

Відтак, можна зафіксувати дві прикметні риси політичного мобінгу – незавершеність у практичних діях і надмірну полемічність у словах. Така специфіка політичної боротьби пояснювалась тим, що на українському політичному полі між головними конкурентами деякий час спостерігалась певна рівновага сил, а результати майбутніх президентських виборів не прогнозувалися із достатньою ймовірністю.

Зі зміною балансу сил, наприклад, після більш упевненої наприкінці 2010 року перемоги на місцевих виборах, аніж це було на початку того ж року під час президентських, коли вже чітко визначилося домінування на політичному полі Партії регіонів і коли утворилась надійна парламентська більшість, влада доволі швидко відмовилась від мобінгу на користь практичних дій – розслідувань на предмет зловживань і можливих злочинів з боку її опонентів. Однак при цьому незмінною залишається головна мета – поступове моральне знищення конкурента в очах виборців.

Це досягається завдяки ретельному оформленню такого змісту звинувачень, який найбільше дратує левову частку населення. Як з вуст високопосадовців – теперішніх і колишніх, так і з вуст прокурорів, слідчих лунають звинувачення у корупції, розкраданні державного майна, в обслуговуванні інтересів мафії, нанесенні державі особливо великих збитків. Так Віктор Ющенко неодноразово характеризував тодішній уряд і БЮТ як такі, де все побудоване на хабарах. Юлія Тимошенко, в свою чергу, також постійно звинувачувала у масштабній корупції своїх політичних конкурентів – як окремих осіб, так й очолювані ними державні структури, навіть Раду Національної Безпеки і Оборони, назвавши її дахом для всіх корупційних обгородок [76]. Ті ж самі звинувачення вже в 2011 році лунають на адресу колишніх урядовців – Ю. Луценка, Б. Данілішина, Ю. Діденка, інших осіб, а також самої Ю. Тимошенко.

У протиборстві сторони активно звертаються до створення та поширення політичних міфів. Ученими помічено, що протиставляючи владу і опозицію, тих, хто при владі, і тих, хто хоче її здобути, творці політичних міфів прагнуть подати політичні супе-

речності як боротьбу добра і зла, темних і світлих сил, справедливості і несправедливості [77, с. 53]. Так лідери помаранчевих партій регулярно звинувачували один одного у змові з Партією регіонів, яку уподібнювали до всього аморального, кримінального, а домовленості з нею порівнювали зі зрадою національних інтересів.

Широко були взяті на озброєння масові стереотипи. Так на підсумковій прес-конференції для засобів масової інформації В. Ющенко порівнював деякі законодавчі ініціативи уряду БЮТ на чолі з Ю. Тимошенко з планом «Барбаросса» [78]. Розглядаючи способи надання допомоги дитячому табору «Артек» і добре знаючи, що в масовій свідомості діяльність влади сприймається як надто бюрократизована, відірвана від інтересів народу, Прем'єр запропонувала зробити це за рахунок скорочення видатків на утримання Президента та його Секретаріату на тій підставі, що такі видатки є абсолютно безтолковими, неефективними і є просто розбазарюванням грошей [79].

Оскільки, за слушним висловом професора Миколи Михальченка, для українських політичних груп головне – це захопити політичну пісочницю і всі іграшки в ній, образити один одного [80, с. 4], то для приниження своїх опонентів практика мобінгу передбачає будь-яку нагоду для цього. Так приймаючи в Києві поважних гостей з Парламентської асамблеї ОБСЄ, Віктор Ющенко у своєму вітальному слові говорив про незгодних з ним депутатів українського парламенту як про «триста рабів» [81, с. 2]. Напевно, з огляду на партійну і особисту неприязнь, І. Богословська на засіданні РНБО 18 лютого 2009 р. характеризувала Прем'єра Тимошенко як «воровку і шахрайку» [82]. Вкрай принизливим був учинений за вимогою Кабінету Міністрів особистий огляд в аеропорту першого заступника глави СБУ В. Хорошковського, якого напередодні публічно таврувала як «напомаджену істоту з манікюром і педикюром» Ю. Тимошенко.

«Червоною ниткою» всіх мобінг-прийомів боротьби проти опонента стає формування в масовій свідомості позитивного власного образу як безумовно наділеного спроможністю забезпечувати онтологічну безпеку людини, і негативного образу опонента як потенційного або реального джерела такої небезпеки. Так у новорічному Зверненні В. Ющенка до народу були такі запевнення: «Я хочу додати вам надії і спокою», «Не пускайте тривогу у своє серце» [83]. А вже через місяць із вуст глави держави у спеціальному Зверненні до народу пролунали зовсім інші слова: «Апелюю до вас,

шановні співвітчизники, щоб посилити вимогу до українського уряду, парламентської більшості зупинити ті потоки брехні, фальші, наклепів... За січень уряд не зібрав і половини запланованого обсягу податків і зборів» [84].

Ще однією прикметною рисою політичного мобінгу є самореклама через дискредитацію опонента, коли представники чинної влади на прес-конференціях, ток-шоу, у виступах по телебаченню, під час зустрічей з населенням, в інтерв'ю журналістам постійно «рапортують про успіхи уряду», в той час як проблеми списують на попередній уряд. Симптоматично, що для характеристики «успіхів» застосовується мінімум конкретики і максимум загальних фраз, адже, як вважають фахівці з політичної психології, дуже часто слова, що мають найбільш абстрактний смисл, найсильніше впливають на людей через те, що вони утворюють синтез неусвідомлюваних різноманітних прагнень і сподівань на їх реалізацію. Такі слова неконкретні й універсальні, і кожен вкладає в них свій зміст та знаходить те, що шукав [85, с. 167]. Подібний спосіб дискредитації попередників характерний для урядів України останнього десятиріччя.

Суттєвою умовою, що підживлювала мобінг у політиці, виступає те, що Томас Карозерс визначає як режим «безплідного плюралізму» [86], який спостерігався в Україні. Стан перманентної виборчої кампанії, регулярні зміни уряду, які фактично не звітували перед суспільством про результати своєї діяльності, «богословська» (за словами Юрія Щербака) риторика В. Ющенка [87, с. 4], підміна конкретних справ обіцянками на кшталт «Україна – для людей» або «Покращення життя вже завтра» з боку Партії регіонів і фактична безвідповідальність перед виборцями, відволікання їхньої уваги за допомогою чергового викриття Зла провакують надмірну словесну активність як спосіб своєї представленості в політиці й агресивність щодо опонентів як засіб досягти перемогу над ними в очах виборців.

Означене зумовлює особливість мобінгу – прагнення сторін долучити якомога більше потенційних виборців до самого процесу поливання брудом суперника як до видовища, сама присутність на якому через навіювання, психічне зараження, інші механізми соціально-психологічного впливу здатна налаштувати їхню свідомість у необхідному напрямі, адже «людина більше довіряє не тим, хто їй допомагає, а тим, хто її розважає» [88, с. 20]. З нашої точки зору, майже щоденні трансляції у прямому ефірі політичних дискусій за участю ключових фігур на деяких українських загальнонаціональних

телеканалах лише зміцнюють режим безплідного плюралізму і до справжньої свободи слова мають незначне відношення. Не є випадковим і те, що на суто українські теми говорять чужинці – не затребувані у себе вдома, скажімо, політичні шоумени, які колись працювали на російському НТВ, панове Шустер, Кисельов. Це зайвий раз підтверджує, що ми маємо справу з комерційним і водночас політтехнологічним проектом, головна мета якого пов'язується зовсім не з установленням істини, а з рейтингом даної передачі і відповідно – з прибутковістю, а для політиків – із проведенням піар-кампанії.

На відміну від парламентських дебатів, тут тема для обговорення вибирається досить довільно, порядок виступів майже не регламентується, пропозиції до проектів управлінського рішення, ясна річ, не надаються, зате полемічної гостроти, демагогічно-декларативних заяв, критики не стільки ідей, скільки людей – більш ніж достатньо. На відміну від наукової дискусії, тут немає спокійного, нейтрального в ціннісному плані дискурсу, обміну аргументами, не відчувається взаємної зацікавленості у пошуках істини. Абсолютно справедливою, на наше переконання, є оцінка цього дійства, яка була дана відомим політологом К. Бондаренком: це безглузда ефірна ілюзія життя, це не просто пародія на політику, не просто дискредитація інституту влади. Це запрошення до громадян країни разом знищувати її [89, с. 50].

Ще однією умовою, що сприяє словесній мобінг-агресивності в українській політиці, доволі часто виступає брак або нехтування загальноприйнятими поміркованими процедурами ведення дискусій, без чого, за Дж. Роулзом, свобода слова не здатна служити своєму високому суспільному призначенню [90, с. 197]. Роль процедури полягає і в тому, що вона певним чином гарантує за кожним учасником можливість апробації свого погляду, більш детально і уважно поставитися саме до змісту та аргументативної бази власних і чужих думок, пропозицій, критичних зауважень, задає необхідний алгоритм демократичному за формою і продуктивному за очікуваними результатами суспільному діалогу, мінімізуючи тим самим зловживання свободою слова. Дотримання процедур протистоїть застосуванню сили або голої влади і тому є механізмом компромісу. Через загальноприйняті й однаково обов'язкові для всіх процедури ухвалення рішень політика насправді набуває змісту, смислу і значення як мистецтво можливого.

В цивілізованому світі існує усталений критерій, за яким відрізняють політика від державного діяча. Суть його полягає у

наступному: якщо політик може собі дозволити імпровізувати, то державний діяч такого собі дозволити не може, адже разом із державною посадою на плечі покладається увесь тягар великої відповідальності перед народом і перед собою. Вже статус члена парламенту обмежує свободу висловлювань і дій. Що ж стосується перших осіб політикуму, міністрів, керівників парламентських фракцій, то ними мають бути чітко усвідомлені межі допустимого. Як писав Я. Варивода, такі стереотипні кліше, як «перманентна криза», «злочинна влада», «народ як жертва», – це міфологеми, які загрожують масовій свідомості українського народу [91, с. 94].

Розпалювання політичної ворожнечі завжди дорого коштує суспільству, оскільки вона веде до загальної нестабільності. За оцінкою впливового британського часопису «Економіст», за рівнем політичної нестабільності Україна посідала у 2009 році 16 місце в світі (Ірак був на шостому), а наші сусіди опинилися: Росія (з кавказьким сепаратизмом і тероризмом) – на 65-му, Білорусь – на 124-му, Польща – на 136 місці [92].

Інший негативний наслідок атмосфери нетерпимості, спричиненої в тому числі через політичний мобінг, – це масове поширення у суспільстві настроїв недовіри, яка, в свою чергу, має негативні економічні наслідки. Як вважає директор Інституту економіки і прогнозування НАН України В. Геєць, урядові антикризові заходи були приречені на невдачу саме через тотальну недовіру в суспільстві до державних інститутів. За оцінками вченого, на 2009 рік поза фінансово-банківською системою, а значить, і поза сектором реальної економіки, поза оподаткуванням перебуває приблизно 500 млрд грн тіньового капіталу і 40-60 млрд дол – на руках населення [93].

Ще одним аспектом недовіри, породжуваною практикою політичного мобінгу, став синдром громадянської анемії, що проявляється у свідомій і несвідомій втраті інтересу, бажання і здатності до самоорганізації індивідів у різних сферах життя через кооперацію з іншими на засадничих принципах громадянського суспільства.

Політичний мобінг як цілеспрямоване таврування конкретних осіб з лав опонентів має неприємну властивість розповсюджуватися й на інституційні об'єкти, з якими асоціюється дана персона і які починають ототожнюватися з нею та з приписуваними їй вадами. Тому політичний мобінг виступає однією з причин тривожно низького як для нормально функціонуючої демократії рівня довіри до органів влади, політичних партій, заяв і виступів політиків, через що ставиться під сумнів їхня легітимність, не забезпечується необхідна з боку суспільства підтримка їхніх планів.

Отже, політичний мобінг являє собою сукупність психологічно навантажених, переважно маніпулятивних прийомів і способів боротьби між конкуруючими акторами із інтенсивним застосуванням чуток, образ, натяків, звинувачень, стереотипів, фактичним ігноруванням значимих конструктивних думок з боку опонента і власною низькою творчою активністю на ниві політичного маркетингу і менеджменту задля агресивного таврування конкурентів, із прагненням залучити до цього широкий загал як спосіб впливу на його електоральний вибір, що застосовується політиками – державними високопосадовцями, які перебувають між собою у визначених законом адміністративно-управлінських відносинах, з метою відтермінованої в часі перемоги.

Умовами, що сприяють мобінгу, є впливи авторитарної політичної культури, суто позитивістське сприйняття соціальної реальності і уявлення про її механічне конструювання на визначених самим суб'єктом засадах раціональності, неприборкані особисті амбіції, нерозуміння природності факту плюралізму поглядів навіть серед політичних однодумців.

Протистояння лідерів Майдану та їх ідей – це цілком нормальна річ, як би воно не сприймалося та оцінювалося суто в категоріях суб'єктивної боротьби за владу. Як справедливо вказує Т. Негел, існування спільних засад ще не означає, що люди дійсно дійдуть згоди. Існують спільні засади, яких дотримуються обидві сторони, але водночас одержують різні результати. Відмінності у доказах є наслідком досвіду людей і різних свідчень та аргументів. Відмінності в оцінці цих доказів і аргументів ще важливіші, й вони невідворотно містять у собі відмінності в судженнях [94, с. 389-390].

До таких відмінностей ніхто з колишніх союзників не мав жодного бажання прислуховуватися, що ми розглядаємо як певне успадкування ними авторитарного стилю керівництва, властивого колишній державній бюрократії. Власну упертість лідери помаранчевих зображували як цілеспрямованість, принциповість, наполегливість, забуваючи при цьому попередження І. Бентама щодо того, що найдрібніша незгода у думках може перетворитися на серйозне непорозуміння, якщо бути упертим, і тоді «кожен стає ворогом в очах іншого, а якщо ж дозволяє закон, – то й злочинцем» [95, с. 27]. Саме через упертість ключові гравці так і не скористались численними пропозиціями посередництва щодо їхнього примирення з боку європейських лідерів.

Революційний пафос 2004 року, поєднаний із відрежисованими за правилами драматургії політичними шоу на телебаченні, сфор-

мував емоційно-галасливий стиль політичного спілкування, при пануванні якого спокійний, урівноважений, логічно аргументований дискурс сприймався масовою свідомістю як надто академічний, відірваний від долі людей і від життя, а виступ без звинувачень, без викриття негараздів і їх конкретних винуватців – майже як марно втрачений час.

Так сталося, що ключові фігури в українському політикумі, за визнанням В. Ющенко, – «досвідчені просителі чужої ласки по чужих столицях» [96, с. 4] і тому більшою або меншою мірою зорієнтовані на різних іноземних покровителів, що знижує рівень їх власної ініціативності, рішучості, самостійності і водночас сприяє трансформації енергії у річище словесних баталій.

Підбиваючи підсумки вищесказаного, підкреслимо, що, як справедливо пишуть В. Полторак і О. Петров, досвід демократичного будівництва різних держав свідчить про те, що «абсолютно чистих неманіпулятивних технологій і методів у політиці не буває» [97, с. 79]. Ознаки цього спостерігаються в політичному протистборстві навіть у тих суспільствах, культура яких завжди відрізнялась толерантністю, пошуком консенсусу і відкритістю до співпраці. Однак там на заваді перетворення природного для політичної боротьби тиску у відвертий мобінг стоять усталені механізми відкритої демократичної конкуренції, інструменти моральної та правової відповідальності за слова та дії, традиції поваги та захисту людської гідності, честі та ділової репутації, зацікавленість впливового середнього класу у соціально-політичній стабільності, активність у виборюванні своїх інтересів і контроль за діями політиків з боку громадянського суспільства та його інституцій (суспільних об'єднань, засобів масової інформації тощо).

Застосування мобінгу в політиці має негативні наслідки, в першу чергу, стосовно молоді, адже, за словами академіка Івана Дзюби, «надовго залишаться зерна цинізму, неповаги до законів і моралі, запродавства – можливо, на декілька поколінь» [98, с. 6]. Політичний мобінг виступає доволі потужним джерелом нетолерантності як у суспільстві загалом, так й у взаєминах, представлених у парламенті, інших державних структурах партій, їхніх лідерів та всередині правлячої еліти зокрема.

Під час *другої* фази політичного протистборства, коли політична боротьба безпосередньо ведеться навколо результатів поточних виборчих перегонів, найбільшим викликом толерантності, на наш погляд, виступають *меседжі*. Це поняття в нашому політичному лексиконі є доволі новим і запозичене з англійської мови, де, за

поясненням авторитетного Вебстерського словника, позначає «письмове або усне повідомлення від однієї особи до іншої» [99]. Меседжем є інформація від її джерела до одержувача в системі певних відносин, що зумовлюють їх зв'язаність між собою за тими чи іншими принципами. Меседжем може бути будь-яка думка чи ідея, що виражена вербальним або невербальним (у вигляді сигналу, знаку) способом, якщо її зміст (наявно через подальше розгортання та осмислення або контекстуально, як асоціація чи алюзія) забезпечує усвідомлювану взаємозалежність між учасниками комунікативної взаємодії.

Даний феномен являє собою форму існування політики й одночасно спосіб організації контактних зв'язків акторів, один із яких виступає джерелом (комунікатором), а інший – отримувачем (реципієнтом) владно значущої інформації, і досліджується в такому розділі політологічного знання, як політична комунікативістика. Її фахівці під «меседжем» розуміють таку інформацію в політичних комунікаціях, яка містить у собі деякий прихований смисловий зміст, що надає реципієнту додаткові відомості щодо справжніх намірів комунікатора [100, с. 467].

Меседж має нести собою певний інформаційний енергетичний імпульс. Це не безстороннє повідомлення. Навпаки, він виступає зацікавленим посланням зацікавленого суб'єкта, і тому в якості меседжа може бути не лише власне інформація, а й порада, пересторога, напучення, моральна оцінка, проголошені наміри тощо, а також увесь спектр дотичних деталей. Так в історії та практиці дипломатії місце і форма проведення зустрічі, склад осіб, що включені до офіційної делегації або супроводжують високого іноземного гостя, міміка, жести, погляди лідерів, особливості взаємного вітання і навіть деталі оформлення приміщення для переговорів можуть свідомо використовуватися як окремі меседжі.

Отже, мета політичного меседжу полягає в тому, щоб бажаний зміст його був зрозумілий та відповідав ситуації, що склалася, сприймався б реципієнтом і давав йому відповіді на актуальні або потенційні запитання, які виникають у зв'язку з динамікою самого життя, і щоб сама ця відповідь була не спонтанною, а являла собою цілком очікуваний комунікатором тип зворотної реакції на даний меседж.

У якості реципієнта меседжу виступає не тільки очевидний одержувач повідомлення, але й інші суб'єкти політики, що мають певне відношення до нього. «Я прибув до Києва з одним меседжем, і хочу, щоб всі мене правильно зрозуміли... США підтри-

мують суверенітет і незалежність України і її право на власний вибір, що включає вибір своїх партнерів» [101, с. 1], – прямо і чітко висловився віце-президент США Джозеф Байден, відвідавши Україну у липні 2009 року. Перший з адресатів даного Американського меседжу – це ті «всі», хто може мати зазіхання на суверенітет незалежної України і прагне тим чи іншим способом обмежити свободу її дій на зовнішньополітичній арені.

Риторично звучатиме питання, чи можливий сучасний політичний процес без і поза використанням меседжів. Підкреслимо, що меседжі виступають невід’ємним компонентом комунікативної складової політичного процесу. Будь-які рішення, кроки, плани влади потребують долучення (за умов демократії як важливого чинника та індикатора підтримки політичної сили, а за умов тоталітаризму – як критерію відданості владі) до них не лише представників політичного класу, але й усього суспільства, оскільки широкі народні маси виступають, врешті-решт, виконавцями цих рішень. Опозиційна сила не менше за владу зацікавлена у збільшенні чисельності та згуртуванні лав своїх прибічників і для цього постійно надсилає меседжі населенню. Хто припиняє повідомляти про себе, про того поступово забувають, адже підтримування комунікації на основі власних ідей (думок, міфів, символів, лозунгів, оцінок тощо) зміцнює владні статуси акторів, підвищує їхню легітимність і дає можливість регулювати та спрямовувати владні ресурси.

У сучасній політичній практиці меседжі як формулюються у зв’язку із об’єктивно існуючими проблемами і потребами суспільного розвитку, так і спричиняються необхідністю політичної боротьби, і тому набувають вигляду навмисно створених ідеологічних продуктів, у тому числі інтерпретацій, версій, перебільшень, припущень, натяків тощо. Подібні артефакти (якщо скористатися аналогією з військовою справою) нагадують артилерійську вогневу атаку не безпосередньо на живі мішені, а на лінії зв’язку, шляхи постачання боєприпасів і провізії для війська.

Призначення меседжів як засобу політичного протиборства – максимально обеззброїти супротивника, залишити його сам на сам із виборцем, завчасно сформувавши в останнього чітку психологічну установку щодо бачення й оцінки явища чи події відповідно до замислу вже надісланого меседжу. Пригадаймо у зв’язку з цим заяву по телебаченню Ю. Тимошенко про арсенал досить важкої зброї, знайденої у приміщенні комерційного банку. Очевидно, що цей меседж мав на меті не інформувати глядачів про наявність

зброї у керівника банку (цим сьогодні не здивуєш нікого, і не рівень Прем'єра про це говорити), а, по-перше, продемонструвати сміливість дій уряду; по-друге, – масштаб розповзання злочинності в країні; і, по-третє, опосередковано дискредитувати ті політичні сили, що пов'язані із таким бізнесом і є «дахом» для нього. Так само не критика підписаних із Газпромом домовленостей була змістом меседжу Степана Хмари телеглядачам на каналі Інтер 22 травня 2009 року (упродовж тих весняних місяців лише лінивий не закидав Тимошенко зраду національних інтересів), а висловлене ним припущення щодо «небезкорисливості» отриманої нею за такі умови угоди індульгенції від російської влади, в той час як її колишній діловий партнер генерал Олейник сидить у в'язниці [102, с. 9].

Усі політичні меседжі можна умовно об'єднати у три великі групи. Перша охоплює статутні документи, програми, в яких сформульовані світоглядно-ідеологічні доктрини, визначені стратегічні завдання та принципи діяльності політичних партій, громадсько-політичних рухів. Для масового виборця меседжі, що несуть з собою подібні документи, не становлять особливої зацікавленості, адже вони не дають відповіді на затребувані сьогоднішнім конкретні питання. Тому означені меседжі будемо вважати меседжами у широкому смислі слова, адже їхнє первинне призначення – не бути певним типом послання, безпосереднім зверненням до учасників політичного життя. Принцип толерантності в статутах провідних політичних партій в Україні, як свідчить аналіз, практично відсутній.

Друга група меседжів стосується виборів – від місцевих аж до глави держави. В теперішніх виборчих кампаніях меседжі відіграють особливу роль, оскільки саме вони «коротко формулюють змістову сутність кампанії» [103, с. 160]. У різноманітних гаслах, слоганах, передвиборчих програмах, листівках, виступах у засобах масової інформації, на мітингах і т. п. до електорату звертаються із поясненням сутності та проектами розв'язання конкретних суспільних проблем (економічних, екологічних, соціальних тощо) за допомогою влади, мандат на отримання котрої й виборюють різні конкуруючі між собою політичні сили. Такі меседжі створюються на потребу дня, і, як правило, цим займаються професіонали. Їхній зміст завдяки простим поясненням складних проблем і наявності обіцянок легко засвоюється і запам'ятовується. Зважаючи на особливості нашої політичної культури, схильної до популізму і патерналізму, відсутність механізму відозви з посад за невиконання обіцянок, політичні актори зазвичай влаштовують між собою їх своєрідні змагання, а критичний аналіз підготовленого опонентами

набору обіцянок перетворюють на звинувачувальну промову прокурора.

Третя група меседжів продукується у зв'язку з протиріччями і поточними проблемами соціально-економічного, культурно-духовного, власне політичного розвитку суспільства, із об'єктивними внутрішніми та зовнішніми викликами, що регулярно постають перед ним і вимагають оптимальної своєчасної відповіді. Ясна річ, що у присвячених їм доповідях, виступах, зверненнях до народу з боку лідерів держави, уряду, впливових політичних партій і блоків і т. д. латентний зміст меседжу залишається незмінним – «ми і тільки ми знаємо, як подолати проблему, здатні це зробити, а опоненти, принаймні, неефективні».

Меседжі другої та третьої груп і є власне меседжами у вузькому смислі слова, адже їхнє остаточне призначення якраз і полягає в тому, щоб донести до адресата щось важливе, актуальне, необхідне і тим самим вплинути на його свідомість і поведінку у бажаному для авторів такого послання напрямі. Саме цією обставиною й пояснюється активність, іноді надмірна, багатьох високопосадовців давати телеінтерв'ю, робити виступи, коментарі, постійно перебувати у центрі інформаційно-пропагандистської уваги.

З нашої точки зору, в умовах усталеного демократичного процесу поєднання, напластування одне на одного потоків меседжів другої та третьої групи спостерігається саме під час проведення виборчих кампаній.

Можемо відмітити декілька особливостей меседж-ситуації в українському політичному просторі, що відрізнялися найбільшим тиском на цінності толерантності останнього часу. *Перша* особливість зумовлена тим, що Україна переживає гостру економічну, затяжну політичну кризу, ускладнену міжконфесійними суперечностями, а також тим, що В. Котигоренко називає «досить високим рівнем занепокоєності у суспільстві щодо конфліктної дестабілізації етнонаціональних відносин» [104, с. 85]. Тема кризи є домінуючою в змісті усіх пропагандистських кампаній упродовж років української незалежності. Кожна з ключових політичних сил регулярно звинувачує своїх опонентів у провокуванні кризи, неефективності запропонованих рішень, масштабних зловживаннях в ущерб населенню і нездатності вивести країну на шлях динамічного розвитку.

Для продукування політичної нетерпимості тема кризи виявилась універсальною – будь-які конкретні звинувачення на адресу опонента доволі легко можуть бути шляхом зрозумілого для електорату узагальнення підведені під висновок про відповідальність

даного опонента за кризовий стан у державі в цілому. І, навпаки, наявність системної кризи виступає в ролі своєрідного інформаційного приводу для розгортання побудованих дедуктивним шляхом критичних наступів на суперника практично у будь-який час без огляду на конкретну соціально-економічну і політичну ситуацію.

Друга особливість пов'язана з тим, що політичні суб'єкти зіткнулись з проблемою розчарування виборців у результатах практичної політики і, як наслідок, – зі зниженням довіри до політичних лідерів та інституцій. Як засвідчили дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, після тимчасового зростання довіри до певних політичних акторів у 2004-2005 роках у наступний період (з 2006 до 2008 року) спостерігалось загальне падіння її рівня. Так зменшилась на 10,0 % кількість тих, хто думав, що в Україні є політичні лідери, які можуть ефективно управляти країною, і на 13,0 % тих, хто думав, що серед існуючих політичних партій і рухів є такі, яким можна довіряти владу [105, с. 133,134].

Для відновлення довіри до себе політичні партії вдалися, головним чином, до двох прийомів. Перший – розкручення популізму, критика чого стала прикметною ознакою всіх виборчих кампаній. Наприклад, для потреб місцевих виборів восени 2010 року «Фронт змін» виготовив велику агітаційну листівку, в якій позначено 18 позицій з невиконаних обіцянок Партії регіонів, наданих нею під час попередньої президентської кампанії. І хоча до конституційно визначених повноважень місцевого самоврядування критиковані позиції не мають відношення, але як нагода для розпалювання політичної нетолерантності уявляються вкрай зручними і продуктивними.

Другий прийом відновлення довіри пов'язаний із політизацією будь-якого питання суспільного життя і конструювання під нього політико-управлінської ситуації. Прикладом може бути використання політичними силами епідемії грипу наприкінці 2009 року. З одного боку, БЮТ на чолі з Ю. Тимошенко фактично виступив у ролі безпосереднього організатора і виконавця невластивого для політичного суб'єкта цього медико-санітарного заходу, коли губернатори були вимушені давати суто фахові пояснення щодо боротьби з епідемією. З іншого ж боку, наступний уряд на чолі з М. Азаровим спільно із слідчими органами вже у другій половині 2010 року доводили до громадськості інформацію про нецільове використання коштів, виділених на боротьбу з грипом, і звинувачували своїх попередників у штучному нав'юванні панічних настроїв.

І *третьою* знаковою особливістю меседж-ситуації в Україні є вплив геополітичного чинника, коли прямо або опосередковано офіційними особами з-за кордону коментуються дії українських політиків, оцінюються кроки влади, даються прогнози-попередження щодо перспектив тощо. Ці впливи йдуть як з боку євроатлантичної спільноти, так і з боку Росії. Вони орієнтуються на відповідні сегменти в українському соціумі, підживлюючи в ньому настрої цивілізаційно-ментального розколу – апеляцією до спільного славного минулого (євразійство) або світлого майбутнього (євроатлантисти). Відкрита антиросійська та антинатовська риторика політичних меседжів радикальних партій значною мірою стимулюється підтримкою з боку геополітичного фактора, що, врешті-решт, посилює взаємну підозрілість і нетерпимість.

Останніми роками, наприклад, мер Москви Ю. Лужков, депутат Державної думи К. Затулін, деякі інші діячі під час перебування в Україні висловлювали сумніви щодо справедливості її теперішніх кордонів, брали участь у мітингу проти українсько-американських військових навчань у Криму. Аналогічні закиди щодо несправедливого кордону з Україною висловлюють найвищі високопосадовці Румунії на чолі з президентом, який відкрито пророкує цілісності української держави недовговічне життя.

З огляду на перелічені обставини, в сюжетно-тематичних лініях меседжів під час останніх виборчих кампаній переважали такі позиції. Всі ключові гравці систематично запевняли, що *саме вони* «в курсі справи», що саме їхня політична сила знає, як вивести країну з кризи і допомогти кожній родині, кожній людині. Скажімо, у рекламі на бігбордах С. Тигіпка для отримання відповіді на питання щодо того, яким буде курс гривні восени, що робити у зв'язку з безробіттям, коли почнеться економічне оздоровлення і т. д. пропонується звертатися за конкретними телефонами, і така категорична впевненість мала б сприйматись глядачами як безумовна ознака його високої компетентності.

Особливий наголос у меседжі робився на тому, що дана політична сила – це єдина, енергійна, чесна *команда*. Опосередкованим свідченням того значення, яке політики надають у своїх меседжах темі команди, була постійна нищівна критика Партією регіонів уряду за непрофесійність, а Президентом Ющенком та його Секретаріатом – того ж уряду за відсутність саме команди й експлуатація ними теми відставки чотирьох ключових міністрів протягом першого півріччя 2009 р. Не випадково тому майже в кожному із своїх численних виступів лідерка БЮТ запевняла, що поруч з нею

завжди команда. «Сам Господь приводить у часи складних випробувань... таких людей, як наша команда. Ми сильніші за всіх спецназів...», – наголосила Ю. Тимошенко.

Одночасно за схемою міфологічного мислення в меседжах повідомляється про ворога, що цій команді протистоїть. На бігбордах, що масово з'явилися уже в серпні 2009 року, можна було прочитати: «Вони блокують, вона працює», «Вони заважають, вона працює», «Вони балакають, вона працює» і далі у тому ж дусі. Конструкція цих речень така, що можна підставляти будь-яке дієслово у першу частину і все одно відчувається смисл того, що хтось стоїть на заваді, коли «вона працює».

Причини успіху команди – у *здатності працювати* і в тому, що її очолює *сильна особистість*. Цілком логічною тому виглядає акцентуація у виступах претендентів на «Я». «Я дам країні новий курс» – обіцяв у своїх телезверненнях В. Литвин. В одержувача такого меседжу мимоволі виникав сумнів, а чи знають інші, як це робити? В заяві щодо політичної ситуації, у зв'язку зі спробою створити широку коаліцію у складі БЮТ і Партії регіонів, Ю. Тимошенко вжила цей займенник «Я» 33 рази [106, с. 3].

Здійснювалася спроба обґрунтувати мотиви власної політичної активності виключно *необхідністю служіння вищим інтересам*, на противагу мотивам інших претендентів, які керуються особистими амбіціями. Це зумовлювало схожість меседжів як за своїм загальним смислом, так і за тональністю. Деталі (а значить, і партійні відмінності) в них часто відступали на другий план. Рядовий виборець вимушений тому реагувати не стільки на суть меседжу, скільки на форму звернення, в якій уявне Зло представлене як найбільш небезпечне для нього.

Популярною темою меседжів є прозоре попередження виборців, яке починалося зі слів *«поки при владі...»*. В. Янукович систематично підкреслював, що покращення не відбудеться, поки при владі «ці помаранчеві». А. Яценюк також нагадував виборцям, що поки до влади не прийдуть представники нової генерації, життя не поліпшиться. У Ю. Тимошенко ця ж думка набувала особистісно вираженого вигляду – *«поки я на посаді...»*. Така тематизація особистісного виміру влади в ущерб формулюванню креативних проектів та способів їх практичного втілення для вирішення численних суспільних проблем закріплює традицію голосувати не за зміст програми, а за ім'я політика, критикувати не ідеї, а персоналії.

В умовах кризи та спричиненої нею суспільної невизначеності для людини психологічно надто важливим є відчуття «ти не один»,

і учасники виборчих перегонів вдаються фактично до своєрідного психологічного шантажу виборців, коли в свої меседжі включають *заякування* тими руйнівними наслідками, що настануть у разі провалу запропонованого саме ними проекту розвитку держави. Тоді, попереджала Ю. Тимошенко, мільйони людей опиняться на вулицях без роботи, мільйони пенсіонерів залишаться без пенсій, працівники бюджетної сфери – без заробітних плат, молодь – без перспективи [107, с. 3]. Остаточне утвердження в країні феодально-олігархічного ладу латиноамериканського типу із системою тотального гноблення і повного безправ'я власного народу з великим ризиком втрати державної незалежності прогнозується на шпальтах передвиборчої листівки А. Яценюка. І «тільки Прогресивна соціалістична партія України... здатна запропонувати українському суспільству і місцевій владі справжній рецепт виходу з політичного та економічного тупика» – запевняв інформаційно-політичний бюлетень ПСПУ.

Найбільш чисельними були *ситуативно спрямовані меседжі* під конкретну групу виборців, час, місце. Так 25 серпня 2009 р. одночасно відвідали м. Миколаїв С. Тігішко і В. Литвин. Перший, з огляду на традиційну індустріальну спеціалізацію міста, наголосив, що нам потрібен Президент, який займається космічними кораблями, а не вишиванками [109, с. 2], у той час як другий, виступаючи на серпневій конференції освітян, викликав оплески залу заявою: «У нас реформи – експерименти над дітьми... Зовнішнє опитування – виховання догматиків» [110, с. 2]. Подібні меседжі завжди є джерелом нетолерантності, оскільки сама ситуація виглядає аж надто спокусливою для загравання з конкретною аудиторією шляхом експлуатації її невдоволення тими чи іншими аспектами суспільного життя. Солідаризуючись з цими настроями, політик тим самим формує соціально-психологічне «Ми» разом з конкретною групою і протиставляє їй ворожих «Вони».

Як пише Л. Нагорна, однією з рис моральної кризи українського політичного класу стала принципова нездатність до компромісу, який у нас традиційно сприймався як поразка чи наслідок зради, тому й не сформувалась культура конфлікту, «культура у взаємодії» [111, с. 102]. Відтак, у змісті меседжів передвиборчого періоду ми не зафіксуємо конкретних намірів актора до компромісу заради інтересів усього суспільства. Максимум, на що готові представники української еліти, – це виголосити обіцянку пробачити всі образи заради перемоги демократії, як зробила Ю. Тимошенко влітку 2009 року. Однак ані вона сама, ані решта кандидатів у Президенти реальних кроків до співробітництва не робили.

Виступи відомих політичних фігур на регулярних ток-шоу по телебаченню також не засвідчили щирого бажання йти на реальні поступки один одному. Ця ж безкомпромісність панувала й на регіональному рівні, в чому переконався автор, будучи запрошеним на ряд круглих столів за участю активістів обласних осередків політичних партій Миколаївщини, організованих у період виборчих кампаній 2009-2010 років місцевим коледжем преси і телебачення.

Передвиборчі політичні меседжі, зорієнтовані безпосередньо на дискредитацію конкурентів, варто віднести до негативних технологій боротьби за владу, оскільки вони спрямовуються на досягнення часткових чи сьогоденних результатів без урахування загальних довготривалих наслідків [112, с. 22]. Нам уявляється, що ці негативні інформаційно-пропагандистські технології разом з деякими іншими причинами призвели до соціальної втоми, яку ми спостерігаємо останнім часом і визначаємо, як пов'язаний із виснаженням ресурсу довіри до відомих політичних акторів та інститутів стан зниження рівня чутливості громадян до проявів дисфункцій у суспільстві, їхньої здатності до суб'єктивізації в реагуванні на проблеми і процеси у ньому. Своїм безпосереднім наслідком втома має певне розчарування в ідеалах демократії і в тих лідерах, хто себе традиційно позиціонує у якості її адептів.

Це, власне, красномовно проявилось у досить кволій реакції широкої громадськості на кримінальні справи проти багатьох колишніх урядовців – політичних противників влади В. Януковича, розпочатих наприкінці 2010 – на початку 2011 року. Не викликало в неї якоїсь помітної протестної реакції й повідомлення про зниження рейтингу свободи в Україні одразу на 43 сходинки з 88 у 2009 році до 131 позиції в світі у 2010 році [113]. Виступи підприємців проти Податкового кодексу на Майдані не отримали широкої підтримки з боку працівників бюджетної та інших сфер і тому фактично виявилися більшою мірою трудовим конфліктом, аніж політичною акцією, хоча до цього активно підштовхували їх опозиційні політики. Проанонсовані владою непопулярні реформи, в першу чергу, пенсійна, не супроводжувалися загальнонаціональними протестами, хоча до цього підбурювали населення опозиційні теле- і радіокомпанії.

Іншим негативним виявом розчарування в демократії стало посилення позицій радикально-націоналістичних сил, передовсім, ВО «Свободи», що зафіксували вибори до органів місцевого самоврядування в жовтні 2010 року. Це посилення відбулося за рахунок тих політичних партій, які зазвичай вважаються національно-

демократичними – «Нашої України», Народного Руху України, Української Народної партії, Партії «Реформи та Порядок». Показовою ілюстрацією цього є порівняння партійної належності депутатів Львівської міської ради попереднього скликання 2006 року і нової, обраної в 2010 році:

Політична партія	Питома вага її представників у раді	
	2006 р.	2010 р.
«Батьківщина»	22 %	0 %
«Наша Україна»	16 %	4 %
Народний Рух України	10 %	3 %
ПОРА	9 %	3 %
«Свобода»	9 %	62 %

Відчутне зміцнення позицій зафіксовано не лише на Заході України, де представники «Свободи» отримали більшість у представницьких органах влади Галичини і, відповідно, очолили Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську обласні ради. Вони також уперше увійшли до складу представницьких органів місцевого самоврядування й у інших місцях. Як бачимо, той сегмент українського електорату, який традиційно сприймає цілі розбудови держави крізь призму розвитку української мови, культури, інших етноідентифікуючих та етноутворюючих чинників, сьогодні віддає перевагу не демократичним способам забезпечення їх реалізації, а радикальним.

Указана тенденція стає помітним викликом політичній толерантності не тільки сама по собі, але й тому, що вона наражається на іншу теперішню тенденцію української політичної системи – посилення президенціалізму і послаблення парламентаризму у зв'язку зі скасуванням Конституційним Судом політичної реформи 2004 року та поверненням до Конституції 1996 року.

Войовнича риторика свободівців проти дій уряду М. Азарова («Наша бандерівська армія перейде Дніпро, увійде до Донецька і викине синьожопу банду з України» – із заяви Ю. Михальчишина, депутата Львівської міськради від «Свободи») [114] водочас і провокує, і перегукується з попередженнями про наявність у Міністерстві внутрішніх справ інформації про майбутнє кровопролиття у зв'язку з наміченими на 22 січня 2011 р. виступами опозиційних сил у Києві, що прозвучали у виступі міністра внутрішніх справ А. Могильова перед Верховною Радою 14 січня 2010 року.

Зауважимо, що розпалювання політичної неприязні і навіть окремих проявів нетерпимості під час змагань за симпатії виборців

притаманне тією чи іншою мірою всім країнам. Однак усталеним ліберальним режимам вдається механізмами консенсусної, процедуральної демократії не доводити їх до критичної маси, розблокувати найбільш складні питання шляхом їх обговорення і досягнення певних домовленостей. Завдяки цьому на засадах загальнонаціональної згоди у країнах західної демократії забезпечується доволі ефективно функціонування державної влади.